

भुन्टीको भविष्य कथामा प्रतिनिधित्वअनिल अधिकारी^१ तथा केशवप्रसाद अधिकारी^२^१ मुख्यलेखक

उपप्राध्यापक

नेपाली, पत्रकारिता तथा नेपाली शिक्षा विषय शिक्षण समिति

महेन्द्र मोरङ आदर्श बहुमुखी क्याम्पस, विराटनगर

Email: aniladhikaribhojpur@gmail.com

^२ सहलेखक

शिक्षक

आदर्श माध्यमिक विद्यालय, विराटनगर

Email: adhikarikashev024@gmail.com

लेखसार

प्रस्तुत लेख मनु ब्राजाकीको भुन्टीको भविष्य कथामा प्रतिनिधित्वसम्बद्ध रहेको छ । मूलसमस्याको समाधानका लागि कथामा वर्गीय, जातीय र लिङ्गीय प्रतिनिधित्वको अवस्था, कथामा अर्थको उत्पादन, प्रसारण र उपभोग, कथामा प्रभुत्व, र प्रतिरोधको प्रयोगजस्ता प्रतिमानको उपयोग भएको छ । प्रस्तुत लेखको सैद्धान्तिक पर्याधार सांस्कृतिक प्रतिनिधित्व रहेको छ । राजनीतिक विषय रहँदारहँदै पनि प्रतिनिधित्वको सिद्धान्त अन्तरअनुशासनात्मक समालोचना पद्धतिका रूपमा साहित्यले अङ्गीकार गरेको विषय रहेको छ । खोज-अनुसन्धान क्षेत्रमा प्रतिनिधित्व समाजमा केन्द्रित रहेका वर्ग, लिङ्ग, जाति, क्षेत्र, भाषा, सामाजिक विभेद, वञ्चितीकरणका बारेमा स्रष्टाद्वारा निर्माण गरिएका भाष्यका आधारमा पाठको विश्लेषण गर्ने सिद्धान्त रहेको छ । प्रतिनिधित्वले अन्तरअनुशासनात्मक विषयका रूपमा साहित्यिक पाठमा रहेका केन्द्र र केन्द्रितर भाष्यको खोजी गरी तिनलाई अलोचनात्मक विवेचना गरी प्रकाशमा ल्याउने गर्दछ । विभेदयुक्त सामाजिक/आर्थिक संरचना भएको नेपाली समाजको चित्रण भएको प्रस्तुत कथामा आर्थिक असमानताका कारण जिजीविषाका लागि स्थानान्तरण भएका नागरिकमाथि राज्यको कोपभाजनका कारण सृजित विषम परिस्थितिको प्रस्तुति भएको छ । प्रस्तुत कथा सांस्कृतिक प्रतिनिधित्वअन्तर्गत वर्गीय, जातीय, लैङ्गिक, राजनीतिक, विचारधारात्मक तथा प्रभुत्वशाली राज्यले दमनकारी भाष्यको प्रतिनिधित्वका माध्यमबाट सरकारी संयन्त्रभित्रका विभिन्न निकायको प्रतिनिधित्वले स्वाभाविक रूपमा दमनकारी भाष्यको निर्माण गरेको निष्कर्ष निकालिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : पहिचान, प्रभुत्वशाली, सामाजिक संरचना, राजनीतिक विचारधारा, अर्थ आदि

विषयपरिचय

आधुनिक नेपाली कथाको दोस्रो चरणका सशक्त कथाकार मनु ब्राजाकी २०१९ सालमा भ्याङ्ग कथा प्रकाशित गरी साहित्यमा प्रवेश गरेका हुन् । आधुनिक नेपाली कथाको नवचेतनावादी धाराका (श्रेष्ठ, २०६७, पृ.१६५) सशक्त प्रतिभा ब्राजाकीका अवमूल्यन (२०३८), आकाशको फल (२०४२), तिम्री स्वास्नी र म (२०४६) र भविष्य यात्रा (२०५२) कथासङ्ग्रहका अतिरिक्त कथाहरू विभिन्न पत्रपत्रिकामा फूटकर रूपमा प्रकाशित

रहेका छन्। कथाका अतिरिक्त गीत/गजल सिर्जनामा समेत कलम चलाउने ब्राजाकी साहित्यका अन्य विधाका तुलनामा आख्यान विधाअन्तर्गत कथामा नै बढी सफल रहेका स्रष्टा हुन्। आधुनिक नेपाली कथाको उत्तरवर्ती चरणमा सामाजिक यथार्थ र मनोवैज्ञानिक यथार्थका अन्तर्यमा कथा लेख्ने यिनका कथामा आलोचनात्मक यथार्थको प्रत्यक्ष प्रभाव रहेको छ। सामाजिक, आर्थिक र वर्गीय शोषणको आधारभूमिमा आलोचनात्मक दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्ने ब्राजाकीका कथाभित्र आर्थिक विषमता, शोषण र सामन्तवादी सामाजिक दूराचारबाट प्रताडित निमुखा वर्गको पीडा तथा ग्रामीण क्षेत्रमा आर्थिक सङ्कटग्रस्त जीवनशैली चित्रण भएको पाइन्छ। ब्राजाकीको प्रस्तुत कथाका विषयमा विचारसरक, प्रवृत्तिपरक, विधासैद्धान्तिक र आख्यानशास्त्रीय प्रतिमानका आधारमा अध्ययन भए पनि प्रतिनिधित्वका कोणबाट रिक्तता रहेको छ।

प्रतिनिधित्व आधारभूत राजनीतिक सिद्धान्तका रूपमा बेलायतको बर्मिङ्घम युनिभर्सिटीअन्तर्गत स्थापित समसामयिक सांस्कृतिक अध्ययन केन्द्र (सीसीसीयस)ले निर्माण र विकास गरेको दर्शनमा आधारित सिद्धान्त रहेको छ। प्रस्तुत चिन्तन इटालेली मार्क्सवादी चिन्तक एन्टोनियो ग्राम्सीको *द प्रिजन नोटबुक*मा प्रस्तुत गरिएको मार्क्सवादको पुनर्व्याख्यालाई आधार मानी निर्माण भएको छ। मार्क्सवादले वर्गभित्रै समावेश गरी छुट्टै सम्बोधन गर्न नसकेका केन्द्रइतरका जाति, लिङ्ग, वर्ण, फरक क्षमता, क्षेत्र र विचारधारालाई मूलधारमा ल्याई तिनको पहिचान स्थापित गर्ने विचारधारा नै प्रतिनिधित्वको केन्द्रीय विषय रहेको छ। प्रतिनिधित्वको सैद्धान्तिक र दार्शनिक आधार निर्माण गर्न मार्क्सवादको योगदान रहे पनि पछिल्लो समय यस सिद्धान्तले डेरिडाको विनिर्माण तथा फुकोको सत्ता, शक्ति, सङ्कथन र ज्ञानविषयक दर्शनलाई अङ्गीकार गरेको छ। प्रतिनिधित्वको सिद्धान्तलाई मार्क्सवादबाट उत्तरमार्क्सवादी बनाउन बर्मिङ्घम विश्वविद्यालय र त्यहाँ स्थापित सांस्कृतिक अध्ययनका साथै उक्त केन्द्रका संस्थापक मध्येका एक स्तुआर्ट हलको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको छ। साहित्यको अध्ययनका क्षेत्रमा प्रतिनिधित्वको सिद्धान्त समाजमा केन्द्रइतर रहेका वा पारिएका वर्ग, लिङ्ग, जाति, क्षेत्र, भाषा, सामाजिक विभेद, वञ्चितीकरणका बारेमा स्रष्टाद्वारा निर्माण गरिएका भाष्यका आधारमा पाठको विश्लेषण गर्ने सिद्धान्तको रूपमा स्थापित रहेको छ। प्रतिनिधित्वले अन्तरअनुशासनात्मक विषयका रूपमा साहित्यिक पाठमा रहेका केन्द्र र केन्द्रइतर भाष्यको खोजी गरी तिनलाई अलोचनात्मक दृष्टिले विवेचना गरी प्रकाशमा ल्याउने गर्दछ। नेपाली सामाजिक संरचनामा अवशिष्ट असमानता र वर्गीय विशेषतालाई आख्यानीकरण गरी कथा लेख्ने मनु ब्राजाकी (१९९९-२०७६)का रचनामा केन्द्र र केन्द्रइतर भाष्यको द्वन्द्वात्मक प्रस्तुतीकरण भएको पाइन्छ। असमान सामाजिक संरचनामा अवशिष्ट शोषण र विभेदलाई आलोचनात्मक दृष्टिकोणसहित कथ्यविषयमा रूपान्तर गरी कथा सृजना गर्ने ब्राजाकीका कथा सांस्कृतिक अध्ययनका प्रमुख प्रतिमानका आधारमा अध्ययनीय सामग्री रहेका छन्। यस लेखमा कथाकार ब्राजाकीको *भुन्टीको भविष्य* कथालाई आधार सामग्रीका रूपमा लिई असमान आर्थिक वितरणबाट निर्माण भएको नेपाली समाजमा रहेको वर्गीय, जातीय, लैङ्गिक, भौगोलिक, राजनीतिक, विचारधारात्मक रूपमा सत्ताले उत्पादन गरेको भाष्यका कारणले आतङ्कित जीवन बाँच्न बाध्य तुल्याइएका अबोध ग्रामीण नागरिकका माध्यमबाट नेपाली समाजमा रहेको असमानता, विभेद र राज्यको दमनकारी नीतिका कारण सृजित परिस्थितिको प्रतिनिधित्वलाई विवेचना गरिएको छ।

समस्या र उद्देश्य

प्रस्तुत लेख मनु ब्रजाकीको *भुन्टीको भविष्य* कथामा प्रतिनिधित्व मूल समस्यामा केन्द्रित रहेको छ। उपर्युक्त समस्याको निराकरणका लागि निम्नानुसार शोधप्रश्नलाई आधार मानी अध्ययनलाई पूर्णता प्रदान गरिएको छ।

क. कथामा वर्गीय, जातीय र लिङ्गीय प्रतिनिधित्वको अवस्था के कस्तो रहेको छ ?

ग. कथामा अर्थको उत्पादन, प्रसारण र उपभोग कसरी भएको छ ?

ख. कथामा प्रभुत्व, र प्रतिरोधको प्रस्तुति किन भएको छ ?

उपर्युक्त मूलसमस्या र शोधप्रश्नको समाधान खोज्नु नै यस लेखको उद्देश्य र सीमा रहेको छ।

शोधविधि तथा सामग्री

प्रस्तुत लेखको समस्यासित सम्बन्धित सामग्रीहरूको सङ्कलन प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतबाट गरिएको छ। प्राथमिक स्रोतको सामग्रीको रूपमा मनु ब्रजाकीद्वारा लिखित *भुन्टीको भविष्य* कथा रहेको छ। द्वितीयक सामग्रीको रूपमा आधारभूत सैद्धान्तिक सामग्रीका लागि अनुसन्धानात्मक ग्रन्थ तथा लेखको उपयोग भएको छ। सामग्री विश्लेषणका लागि मूलतः पाठविश्लेषणकेन्द्री गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचा उपयोग भएको छ। समस्या समाधानका लागि सांस्कृतिक प्रतिनिधित्वलाई सैद्धान्तिक पर्याधार चयन भएको लेखलाई निष्कर्षमा पुऱ्याउनका लागि वर्णनात्मक तथा विश्लेषणात्मक विधि प्रयोग भएको छ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

प्रतिनिधित्व आधारभूत राजनीतिक सिद्धान्तको विषय हो। प्रतिनिधित्वको सैद्धान्तिक आधार र अवधारणा निर्माणका लागि बेलायती सांस्कृतिक अध्ययन र असको प्रेरक संस्था सीसीआरसीको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको छ। उ सु सिद्धान्तको विकास मार्क्सवादले वर्गमा समेटेको तर वर्गइतर सम्बोधन गर्न नसकेको विषयलाई प्रकाशमा ल्याउने सन्दर्भमा सांस्कृतिक अध्ययनको अन्तरअनुशासनात्मक आवरणमा भएको हो। बेलायती सांस्कृतिक अध्ययन समूहका सदस्य स्टुआर्ट हलको भूमिका यसको विकासका लागि विशेष रहेको छ। प्रतिनिधित्वको सिद्धान्त नवमार्क्सवादी इटालेली मार्क्सवादी चिन्तक एन्टोनियो ग्राम्सीको सिद्धान्तका आधारमा स्थापित भएको छ। ग्राम्सीको अवधारणामा प्रस्तुत भाषामा नै सबै विषयको प्रतिनिधित्व हुन्छ भन्ने मान्यताका आधारमा हलले यसको अध्ययन गरिनुपर्ने अवधारणा र मान्यता विकास गरेपछि प्रतिनिधित्व सांस्कृतिक अध्ययनको अभिन्न अङ्ग बन्नपुगेको हो।

प्रतिनिधित्व सांस्कृतिक अध्ययनअन्तर्गत भाषा र सङ्केतका रूपमा निर्माण भएका भाष्यले विषय, वस्तु वा परिस्थितिलाई कसरी परिभाषित गरेको छ भन्ने सन्दर्भको खोजी गर्ने अध्ययनपद्धति रहेको छ। सांस्कृतिक अध्ययनको मुख्य समालोचनापद्धतिका रूपमा विकास भएको प्रतिनिधित्वले भाषिक सङ्केतप्रदत्त भाष्यले समाजमा रहेका विषयलाई कसरी र कुन रूपमा प्रस्तुत गरेको छ भन्ने पक्षको खोजी गर्दछ। प्रतिनिधित्वको अर्थ भाषाका माध्यमबाट अर्थपूर्ण कुरा भन्नु हो वा भाषिक सङ्केतका माध्यमबाट प्रतिनिधित्व गर्नु हो, संसारलाई अर्थपूर्ण बनाउनु हो” (हल, २०१०, पृ.१५२)। यस ब्रह्माण्डमा रहेका सबै विषयका सङ्केत भाषामा अवशिष्ट रहेकाले भाषाले जुन विषयलाई अर्थका रूपमा ग्रहण गरेको छ त्यही नै प्रतिनिधित्वको विषय रहने गर्दछ। प्रतिनिधित्व भाषिक सङ्केतले समाज र सामाजिक संरचनालाई गरेको परिभाषा र त्यसको

अर्थसँग सम्बद्ध अध्ययनमा केन्द्रित रहन्छ। भाषाले अर्थको उत्पादन कसरी गरेको छ तथा उक्त अर्थले सामाजिक विविधताका के कस्ता पक्षको पृष्ठपोषण गरेको छ भन्ने तथ्यलाई प्राथमिकतामा राख्ने विषयलाई हलले यसप्रकार प्रस्तुत गरेका छन्-

प्रतिनिधित्व भन्नाले प्रतीकात्मक रूपमा कसरी अर्थको उत्पादन हुन्छ भन्ने विषयको खोजी गर्नु हो। सांस्कृतिक अध्ययनका लागि पाठमा आएका भाषा र सङ्केत नै आधारभूत ठोस सामग्री र महत्त्वपूर्ण माध्यम हुन्। यसैले सांस्कृतिक अध्ययनमा प्रतिनिधित्वको रूपमा प्रतीकात्मक रूपमा पाठमा आएका सङ्केत र अभ्यासको माध्यमबाट कसरी अर्थको उत्पादन भएको छ भनेर अन्वेषण गरिनुपर्दछ” (२०१० : २२६-२२७)।

सांस्कृतिक अध्ययनले प्रतिनिधित्वलाई साङ्केतिक रूपमा आउने अर्थका रूपमा परिभाषित गरेको छ। पाठले प्रतिनिधित्व गरेको अर्थका आधारमा उक्त संरचनामा अवशिष्ट प्रतिनिधित्वको निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ। प्रतिनिधित्व समाजमा रहेका विविधता र उक्त विविधताभित्र निर्मित सामाजिक मान्यताका रूपमा स्थापित भएको राजनीतिक विषय हो। समाज सञ्चालनका लागि निर्माण गरिएका प्रथा, परम्परा, सामाजिक न्यायका रूपमा अस्तित्वमा रहेका सामाजिक मूल्य र मान्यताहरूले स्थापना गरेका मानकमा रहेका सङ्केतले विविधतालाई कसरी प्रतिनिधित्व गरेको छ भन्ने पक्षको अन्वेषण गर्दछ। प्रतिनिधित्व भाषिक सङ्केतले स्थापना गर्ने सामाजिक विश्वास र साझा अवधारणामा निर्भर र अस्तित्व प्राप्त गर्ने विषय रहने दृष्टिकोण बार्करको अवधारणा यसप्रकार रहेको छ-

प्रतिनिधित्वको अवधारणा साझा विश्वास, अवधारणा र प्रक्रियाहरूको समुच्चय हो जुन सङ्केतका आधारमा हुने अभ्यासका रूपमा आउँछन्, ती अभ्यासहरू जुन अर्को वस्तु वा अभ्यासको वास्तविक संसारमा प्रतिनिधित्व हुन्छन्। यसैले प्रतिनिधित्व एउटा प्रतीकात्मक कार्य हो जसले एक स्वतन्त्र वस्तुलाई प्रतिनिधित्वका रूपमा स्थापित गर्दछ। सांस्कृतिक अध्ययनका सन्दर्भमा प्रतिनिधित्वले प्रतीकात्मक वस्तुलाई समाजमा रहेको स्वतन्त्र वस्तुका रूपमा उभ्याउने गर्दछ। सङ्केतले दिने अर्थका आधारमा प्रतिनिधित्वको सृजना भएको हुन्छ (बार्कर, २००४ : १७७)।

सारतः प्रतिनिधित्व भाषिक सङ्केतले निर्माण गर्ने विषय भएकाले भाषिक संरचनाले सामाजिक विषयका बारेमा प्रस्तुत गर्ने दृष्टिकोणका आधारमा यसको निर्धारण हुने तथ्य सिद्ध छ। साहित्य भाषाको कलात्मक वस्तु भएकाले साहित्यकारले सामाजिक संरचनालाई कसरी प्रस्तुत गरेको छ अथवा कसरी प्रतिनिधित्व गराएको छ भन्ने पक्षको खोजी गर्ने सशक्त माध्यम साहित्य हुनआउँछ।

साहित्यका सन्दर्भमा प्रतिनिधित्व साहित्यकारले प्रयोग गरेको भाषासँग सम्बन्धित विषय हो। स्रष्टाले सृजनामा प्रयोग गर्ने भाषामा समाज र सामाजिक संरचनाका विविध सन्दर्भलाई चित्रण गरेको भाष्यका आधारमा प्रतिनिधित्वको अवस्था निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ। “साहित्यमा प्रतिनिधित्वले विभिन्न सामाजिक श्रेणीहरूले त्यसमा कुन रूपमा प्रतिनिधित्व पाएका छन् भन्ने कुरासँग सम्बन्ध राख्दछ” (गिरी, २०७० : २८)। समालोचनापद्धतिको रूपमा प्रतिनिधित्वले साहित्यिक पाठभित्र समाज र सामाजिक विविधतालाई साहित्यकारले कस्ता भाष्यका माध्यमबाट प्रस्तुत गरेको छ भन्ने पक्षको खोजी गरी तिनमा अवशिष्ट विषयको पहिचान गरी त्यसको विवेचना गर्न सकिन्छ। सांस्कृतिक सन्दर्भमा कुनै वर्ग, लिङ्ग, जाति, राष्ट्रियताको उपस्थिति साहित्यमा भएको छ भन्ने विषयको पहिचानसँगै पछि परेको समुदाय (निम्न वर्ग, महिला, जनजाति, दलित आदि) वा

अल्पसङ्ख्यक चरित्रहरूबाट नै प्रतिनिधित्वको खोजी सम्भव हुन्छ (भट्टराई, २०७० पृ.३३६) । स्रष्टाले समाजमा रहेका सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, लिङ्ग, जाति, वर्ण, क्षेत्र, विचार, चेतना, जीवनपद्धति, स्थानीय संस्कृति, सामाजिक सत्ता, सत्ता र अधिनस्थता आदि अनेकौं विषयको आधारमा विषय र भावका रूपमा प्रतिनिधित्वको निर्माण र प्रयोग कृतिमा गरेको हुन्छ । स्रष्टाले रोजेको प्रतिनिधित्वको अवस्था र त्यसको आधार र तिनीहरू बीचको पारस्परिक सम्बन्धको खोजी गरी उक्त विषयको यथातथ्य विवेचना गर्नु नै कृतिभित्र अन्तर्निहित प्रतिनिधित्वको विषय हो । साहित्यकारले चयन गरेका पात्र, परिवेश र उठान गरेको विषयले कुन राजनीति र कस्तो विचारधारालाई कुन रूपमा कसरी प्रस्तुत गरेको छ भन्ने विषयले प्रतिनिधित्वलाई दिशानिर्देश गर्ने तथ्य सिद्ध रहेको छ । सामान्यतः चुनेर पठाएको प्रतिनिधिले गर्ने कार्यलाई प्रतिनिधित्व (रिप्रेजेन्टेशन) भनिन्छ । विशेष वा प्रस्तुत सन्दर्भमा चाहिँ कलमजीवीले भाषाका माध्यमबाट कसैलाई प्रतिबिम्बित गर्नु पनि प्रतिनिधित्व हो (शर्मा, २०७०, पृ. ३१०) । प्रतिनिधित्वले साहित्यमा साहित्यकारले कस्ता सङ्केतको निर्माण गरी विषयलाई प्रस्तुत गरेको छ भन्ने पक्षको खोजी गरी त्यसको राजनीतिक विषयलाई प्रकाशमा ल्याउने सैद्धान्तिक आधार निर्माण गरेको छ । साहित्यमा सामाजिक संरचनामा आएका वर्ग, लिङ्ग, जाति, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक, भौगोलिक, विचारधारात्मक तथा सांस्कृतिक प्रभुत्वजस्ता विविधतापूर्ण श्रेणीलाई साहित्यकारले साहित्यिक पाठमा कसरी उपस्थित गराएको छ तथा ती पाठमा रहेको सङ्केत व्यवस्थाले उपस्थिति पाठमा कसरी भएको छ भन्ने विषयको विवेचना प्रतिनिधित्वको अध्ययनअन्तर्गत गरिन्छ ।

प्रभुत्व राजनीति र प्रयोगका सन्दर्भमा प्रभुत्व नयाँ शब्द हो भने अन्तरअनुशासनात्मक विषयअन्तर्गत सांस्कृतिक अध्ययनको महत्त्वपूर्ण विषय हो । अङ्ग्रेजीको “हेजेमोनी” शब्दलाई नेपालीमा “प्रभुत्व” भनिएको हो (भट्टराई, २०७० पृ.३४३) । “हेजेमोनी”को नेपाली अर्थ “प्रभुत्व” वा “आधिपत्य” पनि हुन्छ । यसको अर्थ नेतृत्व अथवा शासन हो र यसको सम्बन्ध व्यक्तिगतभन्दा राज्यसित जोडिएको छ । एउटा वर्गले अर्कोमा प्रभुत्व जमाउनु “हेगेमोनी” हो, “हैकम” हो” (गौतम, २०७५ पृ.४३) । प्रभुत्व शब्दलाई ग्राम्सीले आधार र उपरिसंरचनासम्बन्धी धारणा व्यक्त गर्ने क्रममा प्रयोग गरेका छन् र यससम्बन्धी उनको धारणालाई कतिपयले “सांस्कृतिक प्रभुत्व”को अवधारणा पनि भनेका छन् (वराल, २०७३, पृ.९८) । कुनै पनि देश वा समाजभित्र सत्ता कसरी चल्छ, त्यसको व्याख्या प्रभुत्वमा गरिन्छ । परम्परागत मार्क्सवादले सम्बोधन गर्न नसकेका र उत्तर दिन नसकेका प्रश्नको उत्तर दिने वा तिनलाई सम्बोधन गर्ने ग्राम्सीको सिद्धान्तमा प्रतिनिधित्वको विषय सैद्धान्तीकरण भएको हो (पाण्डेय, २०७३, पृ.) । शोषित वर्गले शासकहरूले हामीप्रति गरेको व्यवहार ठिक छ, हामी अन्यायमा परेका छैनौं भन्ने सम्झन्छन् । पुँजीपति वर्गले यसको उपयोग अर्को वर्गलाई सम्झाएर, बुझाएर उसको सहमतिका लागि गर्छन् (सिंह र सिंह, सन् २०१६, पृ. ८७) । साहित्यिक पाठमा प्रभुत्वको खोजी सिङ्गो सङ्ग्रहलाई सामाजिक संरचनाका रूपमा लिई उक्त पाठभित्र अवशिष्ट वर्ग, जाति, लिङ्ग, क्षेत्र, भूगोल, भाषा, संस्कृति, उपसंस्कृति, विचारधारा जस्ता अनेकौं विषयमा कुन पक्षको संस्कृति र विचारधारा शक्तिशाली तथा के-कस्ता संस्कृति अधीनस्थ रहेका छन् भन्ने पक्षको खोजी गरी ती भाष्यमाथि आलोचनात्मक दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्दछ । प्रस्तुत अध्ययन ब्राजाकीको *भुन्टीको भविष्य* कथालाई आधार मानी असमान आर्थिक वितरणबाट निर्माण भएको नेपाली समाजमा रहेको वर्गीय, जातीय, लैङ्गिक, प्रभुत्व र प्रतिरोध तथा अर्थको उत्पादन र वितरणजस्ता प्रतिमानका आधारमा सत्ताले उत्पादन गरेको भाष्यका कारणले आतङ्कित जीवन

बाँचन बाध्य तुल्याइएकी अबोध बालिकाका माध्यमबाट नेपाली समाजमा रहेको असमानता, विभेद र राज्यको दमनकारी नीतिका कारण सृजित परिस्थितिको प्रतिनिधित्वका कोणबाट अध्ययनीय सामग्री रहेको छ।

परिणाम तथा छलफल

प्रस्तुत कथा पञ्चायती राज्य व्यवस्थाबाट प्रताडित सामाजिक तथा राजनीतिक सन्दर्भसँग जोडिएको छ। प्रस्तुत कथाले आर्थिक समस्याबाट पीडित पहाडी ग्रामीण समुदायबाट सहज जीवनयापनको खोजीका लागि तराई क्षेत्रमा स्थानान्तरित भई आर्थिक समस्या कै कारण भोडा फाँडेर जीवनको आधार खोज्ने भूमिहीन सुकुम्बासीको जीवनपद्धतिलाई कथ्यविषय चयन गरेको छ। समाजमा दमनकारी संयन्त्रले बालबालिका, महिला, वृद्ध र अपाङ्गसमेतलाई संरक्षण नगरी गरेको दमनका कारण विभेदमा परेका आमनागरिकको प्रतिनिधिको भूमिकामा नाबालिग भुन्टीको माध्यमबाट कथ्यविषयको प्रस्तुति र विस्तार भएको छ। प्रस्तुत कथाले सामाजिक संरचनामा अधिनस्थ रहेका वर्ग वा समुदायप्रति दमनकारी नीतिका साथै सामाजिक सुरक्षाविहीन परिवेशलाई मुख्य राजनीतिक विषयका रूपमा उठान गरेको छ। सामाजिक सुरक्षाहीन परिस्थितिमा बाँची बाँचनका लागि सङ्घर्ष गरिरहेकी बालिकाका माध्यमबाट नेपालको सामाजिक र राजनीतिक परिस्थिति संश्लेषण भएको कथामा आमनागरिकप्रति उत्तरदायित्वहीन बनेको राज्यको वास्तविकता प्रस्तुत भएको छ। प्रतिनिधित्वका कोणबाट अध्ययनीय यस कथामा वर्गीय, जातीय, लैङ्गिक, ज्ञानको उत्पादन, प्रसारण र उपभोग तथा प्रभुत्व र प्रतिरोधका विषयलाई निम्नानुसार विश्लेषण गर्नसकिन्छ।

कथामा वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक प्रतिनिधित्व

साहित्यकारले कृतिमा समाजमा रहेका सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, लिङ्ग, जाति, वर्ण, क्षेत्र, विचार, चेतना, जीवनपद्धति, स्थानीय संस्कृति, सामाजिक सत्ता, सत्ता र अधिनस्थता आदि अनेकौं विषय र भावलाई सामाजिक संरचनामा प्रतिनिधित्व गराएको हुन्छ। आर्थिक पहुँच र हैसियतका आधारमा सम्पन्न र विपन्न वर्गका विभाजित रहेका वर्ग र कृतिलाई आधार मानी तिनको पारस्परिक सम्बन्धको खोजी र तिनको भूमिकाको अवस्थाको सूचक वर्गीय प्रतिनिधित्व हो। प्रस्तुत कथामा स्पष्टतः दुई वर्गको प्रतिनिधित्व गराइएको छ जसअन्तर्गत उच्चवर्गीय चरित्रका रूपमा राज्य र राज्यइतर सत्ताको उपस्थिति रहेको छ। कथाले निम्नवर्गअन्तर्गत भूमिहीन/सुकुम्बासीको प्रतिनिधित्व गर्ने ८-९ वर्षकी बच्चीलाई मुख्य पात्र र गौण भूमिकामा रहेका अन्य पात्र चित्रण भएका छन्। सामाजिक संरचनामा राज्य र राज्यइतरको दोहोरो सत्तासम्बन्धलाई प्रतिनिधित्व गराइएको कथाले नेपथ्यमा रहेको राज्य र मञ्चीय रहेका उच्चवर्गबाट अधिनस्थ तुल्याइएका शासित समुदायलाई वर्गीय र व्यक्तिगत चरित्रका रूपमा चित्रण गरेको छ। राज्यसँगको सत्तासम्बन्धमा शासित तथापि राज्यइतरको सामाजिक संरचनामा उच्चवर्गका पात्रहरूमा कथाको समाख्याता म पात्र मुख्य भूमिकामा छ भने सहायक पात्रका रूपमा डाइभर, कन्डक्टर र गौण पात्रका स्थानमा बसका यात्रीहरू मञ्चीय भूमिकामा रहेका छन्। शासित वर्गकै नेपथ्य पात्रका रूपमा भुन्टीकी सानीमा, भुन्टे, कैली, सानीमाका गाउँलेहरू, भाउजू जस्ता पात्र रहेका छन्। कथामा मुख्य शासक रहेको राज्यको भूमिका मञ्चीय नभई नेपथ्य रहेको छ। शक्ति सम्बन्धका दृष्टिले शासक वर्गका रूपमा नेपथ्यमा रही राज्यले प्रत्यक्ष भूमिका निर्वाह गरेको छ भने किनारीकृत समुदायका रूपमा आम जनता रहेका छन्। राज्यइतरको सामाजिक संरचनाको पनि प्रस्तुति रहेको यस कथामा समाख्याता, डाइभर, कन्डक्टर र बसका यात्रीहरू उच्चवर्गका शासक र भुन्टी, भुन्टीकी सानीमा, भुन्टे, कैली, सानीमाका गाउँलेहरू, भाउजू, गोलेकी छोरी आदि शासित समुदायको प्रतिनिधिका रूपमा रहेका छन्।

कथामा निम्नवर्गीय समुदायका रूपमा भुन्टीमार्फत् भूमिहीन सुकुम्बासी समुदायको प्रतिनिधित्व भएको छ। सहरलाई केन्द्रका रूपमा लिई दूरदरारका स्थानलाई उपेक्षित ठान्ने सामाजिक संरचनाले विकसित क्षेत्रको महिमामण्डन गरेको छ। कथामा पहाडी क्षेत्रको दुर्गम भेगबाट सहज जीवनयापन गर्न स्थानान्तरित भई चूरेभावर क्षेत्रमा भोडा फाँडेर बसोबास गर्ने भुन्टीको परिवार, सानीमाको परिवार र गाउँलेहरू नै मुख्यतः निम्नवर्गका प्रतिनिधि हुन्। कथाका शासित पात्र राज्यद्वारा प्रत्यक्ष विभेद र उत्पीडनमा परेका/पारिएका छन्। असमान आर्थिक संरचना रहेको नेपाली समाजमा भौगोलिक विकटताका कारण आय आर्जनको वैकल्पिक बाटो र व्यवस्था नहुँदा जिजीविषाकै लागि आफ्नो थातबास छोडेर स्थानान्तरण हुनुपर्ने स्थितिलाई कथाले प्रस्तुत गरेको छ। समाजमा विद्यमान आर्थिक विभेदको यही विकराल स्थितिले सृजना गरेको आर्थिक दुरावस्थाले आफ्नो स्वामित्वमा जमीन जोड्न नसकेर भावर क्षेत्रको जङ्गल फाँडानी गरेर जिजीविषा गर्नुपर्ने निम्नवर्गीयको परिचायक बनेको छ। जीवनको कर्मथलो चूरेक्षेत्रलाई बनाएका भुन्टीको परिवार र उसका आफन्तको बस्तीमा राज्यले आगो लगाई उजाड पारिदिएको छ। भुन्टी बस्तीमा आगो लगाइएपछि भागेका सानीमाका परिवार र गाउँलेको अनुपस्थितिमा रातभरि निर्जन स्थानमा एकै रात बिताएकी छ। राज्यइतरको सामाजिक संरचनामा उच्चवर्गको प्रतिनिधि कन्डक्टरले गाउँमा भएको नृशंसतापूर्ण संत्रस्त रात बिताई उज्यालो हुनासाथ भागेर आफ्नो गाउँजान बसमा चढ्न खोज्दा भुन्टीलाई रोकिदिएको छ। भुन्टीको व्यक्तित्व पैसा हुनेले मात्र बस चढ्न पाउने आर्थिक विभेदको घटनाले बस सञ्चालकलाई राज्यइतरको उच्चवर्ग र भुन्टीलाई निम्नवर्गीय शासितको प्रतिनिधि तुल्याएको छ। मेला हेर्न हिँडेका यात्रुहरूको प्रतिरोधका कारण बस चढ्न पाएकी भुन्टीलाई समाख्याताले गन्तव्यसम्म पुग्नभाडा तिरेर सहयोग गरेको छ। भुन्टीका सापेक्षमा राज्य, बस सञ्चालक र समाख्याता जस्ता चरित्रलाई उच्चवर्गीय शासकीय पहिचान प्राप्त छ भने भुन्टी पूर्णतः शासित समुदायकी प्रतिनिधि रहेकी छ। भुन्टी राज्य र राज्यइतर समाजका उच्चवर्गबाट पनि शासित रहेकी छ। कथामा तेहेरो वर्गीय सत्तासम्बन्धमार्फत् प्रस्तुत गरिएकी भुन्टीको पहिचान र प्रतिनिधित्व राज्य र राज्यइतर सत्ताद्वारा गरिएको विभेद, शोषण, उत्पीडन, दमन र वञ्चितीकरणका कारण अधिनस्थ तुल्याइएको पात्रको भूमिकासम्बद्ध रहेको छ।

प्रस्तुत कथामा नेपथ्य रूपमा रहेको राज्य र राज्यका अङ्ग, समाख्याता, ड्राइभर कन्डक्टर र बसमा यात्रा गर्ने यात्रीहरू उच्चजातीय पृष्ठभूमिमा रही शासक वर्गको प्रतिनिधिका भूमिकामा रहेका छन्। भुन्टी, भुन्टीको परिवार, उसका आफन्त, भुन्टे, कैली, भाउजू, गोलेकी छोरी जस्ता चरित्र कथित निचो जातिको प्रतिनिधिको भूमिकामा रहेका छन्। सिङ्गो कथात्मक संरचनामा जातीय आधारमा गरिने शोषण र विभेदको घटना शृङ्खलामा कथाको समाख्याता, भुन्टी उसको परिवार र आफन्त, बस चालक र सहचालक, बसका यात्री, साहेब, सिपाही जस्ता चरित्र वर्गीय आधारमा निर्धारित रहेका छन्। राज्यद्वारा नृशंसतापूर्वक दमन गरी बसोबास उठाइएका भुन्टीको परिवार तथा आफन्तहरूको उपस्थितिले कथामा जातीय उत्पीडनको उत्कर्ष र विभेदलाई पुष्टि गरेको छ। जाति व्यवस्थाअनुसार कथाकारले प्रयोग गरेका अधिकतर पात्र जनजातीय विशेषता र पहिचानको निकटस्थ रहेका छन्। भूमिहीन सुकुम्बासीका रूपमा बसोबासको व्यवस्थापन गरेका कथाका पात्रले प्रकृतिसँगको सानिध्य खोज्नु जनजातीय पहिचानको आधार रहेको छ। कथामा चित्रण भएको सामाजिक संरचना र समाज व्यवस्थाभित्र जातीय विभाजन र पहिचानको आधार नखुले पनि जनजाति समुदायमाथि राज्यले गरेको दमन र उत्पीडनको शृङ्खलालाई प्रमाणका रूपमा लिन सकिन्छ। यात्रीहरूको भिडमा बसमा यात्रा गर्ने गोले जनजाति समुदायको प्रतिनिधि पात्रबाहेक अन्य पात्रको जातीय अवस्थाका बारेमा कथा मौन

रहेको छ । यसर्थ वर्गीय प्रतिनिधित्व रहेको प्रस्तुत कथामा जातीय प्रतिनिधित्वलाई आधार मानी समाजमा रहेको विभेद र किनारीकृत समुदायको प्रतिनिधित्व जनजातिप्रधान रहेको निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ । कथाले राज्यसत्ताको प्रत्यक्ष प्रभुत्व र राज्य नै शक्तिकेन्द्रको भूमिकामा रहेका कारण आम जनता कथित निचो जातिको भूमिकामा रहेका कारण राज्यइतर प्रतिनिधित्व भएका पात्रको प्रयोगका आधारमा जातीय उत्पीडनको घटना प्रस्तुत भएको छ ।

लैङ्गिक कोणबाट प्रस्तुत कथामा असन्तुलित प्रतिनिधित्व रहेको छ । कथामा पितृसत्ता पक्षधर मञ्चीय पात्रका रूपमा समाख्याता म पात्र, बसको चालक, सहचालक, बसका यात्री, भुन्टीको बाउ, दाजु र भाइ तथा नेपथ्य पात्रको भूमिकामा राज्य रहेको छ । कथामा नारी पात्रका रूपमा भुन्टी, भुन्टीकी सानीमा, उसकी भाउजू, कैली र बसमा यात्रा गरिरहेको गोलेकी छोरी जस्ता पात्रलाई मञ्चीय र नेपथ्य भूमिकामा प्रतिनिधित्व गराइएको छ । कथा रचनाका रूपमा चयन भएका यी पात्रहरू मध्ये समाख्याता, बसचालक, सहचालक, र बसका यात्रुहरू प्रमुख सहायक र गौण जे-जस्तो भूमिकामा रहे पनि पितृसत्ताका पक्षधर र शासकको भूमिकामा रहेका छन् भने मञ्चीय भूमिकामा रहेकी भुन्टी नारीको प्रतिनिधित्व गर्ने एक मात्र मञ्चीय चरित्र रहेकी छ । कथामा अन्य नारी पात्रको भूमिका सूच्य र कथ्यविषयको विस्तार गर्ने सन्दर्भमा भएको छ । कथाले पुरुष र नारी पात्रबीचको सम्बन्ध शासक र शासितको भूमिकामा प्रस्तुत गरेको छ । शासकको भूमिकामा राज्यको उपस्थिति देखाउने सिपाही, साहेव तथा भुन्टीको यात्राका क्रममा भेटिएका समाख्याता, बसका सञ्चालक र अन्य यात्री मध्येका पुरुष पात्रको भूमिका शासकका रूपमा रहेको छ भने शासित पात्रका रूपमा भुन्टी, सानीमा, भाउजू, कैली, गोलेकी छोरीको भूमिका मञ्चीय र नेपथ्य रूपमा प्रस्तुत भएका छन् । कथाको प्रमुख नारी पात्र (८-९) वर्षकी देखिने बालिका) रहेकी छ । उसलाई उसको जीवनसम्बद्ध भएर घटेका घटनाक्रमका बारेमा के भइरहेको छ भन्नेसम्म संज्ञान छैन । कथाले मुख्यपात्रको स्थानमा राखे पनि भुन्टीको लैङ्गिक आधारमा आफ्नो स्वतन्त्र पहिचानसमेत छैन । समाख्यातालाई आफ्नो परिवारका सदस्यको विवरण दिने क्रममा भुन्टे र कैलीको प्रसङ्ग आउँदा भुन्टेकी दिदी भएर भुन्टी नाम पाएकी यस पात्रको स्वतन्त्र पहिचान नहुनु लैङ्गिक विभेदको प्रमाण हो । भुन्टी एकातर्फ पैसा नभएर तथा अर्कोतर्फ बालिका भएका कारण बस चढ्नसमेत वञ्चित्ताकरणमा परेकी छ । भुन्टीको मानसिकतामा भय आतङ्क र सन्त्रास सिर्जना गर्न राज्यले उत्पीडकको भूमिका खेलेको छ । राज्यले राजनयिक संरक्षणका विषयमा कुनै ठोस नीति अख्तियार नगरी लिएको दमनका कारण उत्पीडनको प्रत्यक्ष मारमा पर्ने वृद्ध, अपाङ्ग र बालबालिकाको आतङ्कित मानसिकता र भयग्रस्त पर्यावरण व्यहोर्ने साक्षीका रूपमा भुन्टीको भूमिका कथामा आएको छ । राज्यले भूमिहीन सुकुम्बासीको बस्तीमा आगो लगाउने सन्दर्भमा राज्य र आम जनताको प्रत्यक्ष सङ्घर्षका कारण उत्पीडनमा परेकी भुन्टी राज्यइतर पितृसत्ताका कारण पनि दमित बन्न पुगेकी छ । पैसा नभएका कारण बसमा चढ्न नदिने बस सञ्चालक, उसको भाडा तिरेर उसलाई गन्तव्यसम्म पुगोस् भन्ने चाहना राख्ने तर भाडा तिर्न अनिच्छुक बसका यात्रीहरू तथा भाडा तिरेर गन्तव्यसम्म पुऱ्याउने अभिभारा लिने तर स्वतन्त्र पहिचान दिन नसक्ने पितृसत्ता पक्षधरबाट भुन्टी प्रत्यक्ष उत्पीडित रहेकी छ । भुन्टीकी सानीमा, कैली, गोलेकी छोरी र भाउजू कथामा आएका अन्य नारी पात्रहरू हुन् । यी पात्र मध्ये गोलेकी छोरीको गौण भूमिकाबाहेक अन्य पात्र मञ्चीय रूपमा साक्षत्कार रहेका छैनन् । यी पात्र मध्ये सानीमा, भाउजू, र कैली जस्ता पात्र राज्यको पितृसत्तात्मक विचारधाराबाट प्रत्यक्ष उत्पीडित रहेका छन् । सानीमा र भुन्टीको घर राज्यले जलाई राज्यकै उत्पीडनको शिकार भई आवासविहीन बनेका छन् । भुन्टीकी भाउजू नारीको प्रतिनिधि रहेर पनि पितृसत्तात्मक विचारधारालाई अङ्गीकार गर्ने पात्रका

रूपमा रहेकी छ । भाउजूले कैलीलाई स्याहारन लगाएको (पृ.१७६) भन्ने समाख्याताको कथनले भाउजूका कारण पारिवारिक पितृसत्ताले दमित तुल्याएकी चरित्रका रूपमा पनि भुन्टीको प्रतिनिधित्व कथामा भएको स्पष्ट हुन्छ । बसमा यात्रा गर्ने यात्रीको समूहमा रहेकी गोलेकी छोरी नारी समुदायको प्रतिनिधित्व गर्ने अर्को पात्र हो । गौण भूमिकामा रहेकी यो पात्र पितृसत्ताबाट प्रत्यक्ष उत्पीडित रहेको विषयलाई कथाले यसप्रकार प्रस्तुत गरेको छ । “कन्डक्टरले त्यस नानीलाई ढोकाको घुँइचोमा कोचदिन्छ र ढोकानेर उभिएकी गोलेकी तरूनी छोरीलाई ठेल्लै आफू पनि भित्र पसेर ढोका लगाउँछ (ऐजन, १७३) ।” यस उद्धरणमा पितृसत्तासापेक्ष नारीलाई हेर्ने गलत दृष्टिकोण र नारीमाथि हुने हिंसाको चित्रण भएको छ । कथामा राज्यले लैङ्गिक आधारमा गर्ने विभेदको चक्रभित्र पितृसत्ता पक्षधर पुरुष पात्रबाट प्रत्यक्ष रूपमा लैङ्गिक विभेद र उत्पीडनमा परेका नारी समुदायको प्रतिनिधित्व भएको छ । यस कथाका नारी पात्र पितृसत्ताको प्रभुत्वका कारण प्रत्यक्षतः विभेद, वञ्चितीकरण र उत्पीडनमा परेका छन् ।

कथामा अर्थको उत्पादन, प्रसारण र उपभोग

प्रस्तुत कथा सृजनाका क्रममा प्रभुत्वशाली वर्गले अधिनस्थ वर्गमागि आफ्ना विचारधारा कार्यान्वयन गर्ने एव आफ्नो सत्तालाई निरन्तरता दिने प्रयोजनका लागि पर्याप्त दमनकारी कोडको प्रयोग भएको छ । प्रभुत्वशाली वर्गको प्रतिनिधित्व गरेको राज्यको दमनकारी अर्थको प्रतिनिधित्व सिपाहीहरू र साहेबहरू कोडका माध्यमबाट भएको छ । सरकारी संयन्त्रभित्रका सुरक्षाकर्मी र प्रशासनिक निकायको प्रतिनिधित्वले स्वाभाविक रूपमा दमनकारी भाष्यको निर्माण गरेको छ । कथामा प्रस्तुत भएका सिपाही र साहेब जस्ता दमनकारी भाष्यसँगै तिनको दमनकारी कार्यका रूपमा बस्तीमा आगो लगाइएको विषय प्रस्तुत भएको छ । राज्यको प्रत्यक्ष उपस्थिति रहेको कथामा राज्यइतर सामाजिक संरचनाको पनि प्रत्यक्ष भूमिका रहेको कथामा व्यक्तिगत पहिचान र नामसमेत नभएकी भुन्टी ८-९ वर्षकी बालिकाका रूपमा रहेकी छ । कथाले स्वतन्त्र पहिचानसमेत नभएकी, गरिबी, सामाजिक आर्थिक विभेदबाट ग्रसित भय र सन्त्रास लिएकी बालिका र राज्यबीचको अनमेल चारित्रिक र वैचारिक अवस्थामार्फत् पञ्चायतकालीन राजनीतिक व्यवस्थामा सरकार र जनताबीचको शक्तिसम्बन्धको अवस्थालाई देखाएको छ । समग्र भूमिहीन/सकुम्बासीको प्रतिनिधित्व गरेकी भुन्टी र उसको गाउँघर जलाएर बस्तीविहीन तुल्याउने राज्यबीच कुनै शक्तिसङ्घर्षको सम्भावना नदेखिने अर्थात् राज्यको दमनलाई विना प्रतिरोध स्वीकार गर्ने जनताको निरीह अवस्थालाई बोध गराएको छ । कथामा प्रस्तुत “बाधमारा पञ्चायतको सखुवानी टोल (पृ., १७४)” जस्ता प्रसङ्गले पहिचानविहीन भूगोलमा बसोबास गर्ने आमनागरिकप्रति तत्कालीन राज्य व्यवस्थाले सिर्जना गरेको भयग्रस्त वातावरण तथा पहिचानहीन सामाजिक प्रतिनिधित्वलाई सङ्केत गरेको छ । कथामा “मैलो र भुत्रो फ्रकवाहेक (पृ., १७६)” भन्ने सन्दर्भमा प्रस्तुत भाष्यले नेपाली जनताको गरिबी र अभावग्रस्त जीवनशैलीलाई प्रस्तुत गरेको छ । आर्थिक दुरावस्थाबाट पीडित रहेका नागरिकहरूको जीवनको पहिलो आधार र संस्कृति जिजीविषा रहेको सन्दर्भमा मुस्किलले जीवन धानेका नागरिकका सामु सिङ्गे राज्यको उपस्थितिले जनताको मानसिकतामा दमन र भय सिर्जना हुनु सहज र सान्दर्भिक रहेको छ । असमान आर्थिक व्यवस्था र सामन्तवादी समाज व्यवस्थाका कारण जीवन निर्वाहकै कारण स्थानान्तरण भएर सुगम र सहज वातावरणको खोजीमा भुन्टीको परिवार पहाडबाट चुरेभावर क्षेत्रमा आएको छ । कथामा समाख्याताले योजना र पूर्वाधारविहीत अनियन्त्रित बसाइसराइका कारण सुकुम्बासी समस्या विकराल बन्दै गएको सन्दर्भलाई प्रस्तुत गरेको छ । “नेपालको पहाडी क्षेत्रमा यस्ता तातापानी र चिसापानी भन्ने ठाँउहरू असङ्ख्य छन् कुन हो कुन्नि ? (पृ., १७६)” असमान सामाजिक संरचनामा ठूलो श्रम

व्यय गरे पनि जिजीविषाको उचित व्यवस्थापन हुन नसक्नु र असन्तुलित आर्थिक वितरणका कारण जीवन धान्न सक्ने वातावरण बन्न नसकेको यथार्थलाई प्रस्तुत गरेको छ। भौगोलिक विकटता र जीवनयापनका लागि असहज स्थितिका कारण स्थानान्तरण हुनुपर्ने वास्तविकतालाई कथाले स्थान दिएको छ। सुगम र सम्पन्न स्थानमा बस्ने समुदायका सामु अभ्यन्तर क्षेत्रमा बस्ने मानिसप्रति दमनकारी भाष्यको प्रयोग गरिएको यस कथामा तराई क्षेत्रको सुगमताका सामु पहाडी क्षेत्र उपेक्षित र किनारीकृत स्थानका रूपमा व्याख्या गरिएको छ।

प्रभुत्व र प्रतिरोध

साँस्कृतिक प्रभुत्वका दृष्टिले प्रस्तुत कथाको मुख्य विषय दमनकारी र सहमतीय दुवै विचारधाराका आधारमा अभिव्यञ्जित रहेको छ। परिवेशलाई हतास र भयभीत देखिने बालिकासँग जोडेका छन्। कथामा यात्रीहरूको भिडमा कतै जान लागि अनुनय गर्ने बालिकाको शिष्टताबाट प्रभावित समख्याताका कथन र कथाको प्रमुख पात्र रहेकी बालिकाका माध्यमबाट कथागत अन्तर्वस्तुको विकाससँगै निष्कर्षसम्म पुगेको छ। त्रिपक्षीय सत्तासम्बन्ध रहेको कथामा राज्य र राज्यइतरको सत्ताका कारण अधिनस्थ तुल्याइएका चरित्रहरू प्रभुत्वशाली शक्तिका सामु निरिह रहेका छन्। राज्यले प्रभुत्व स्थापनाका लागि सुरक्षा निकायलाई प्रयोग गरी आमजनतामाथि दमन गरेको छ। राज्यको दमनकारी नीतिका कारण आम नागरिकको मानसिकता निरीह तथा राज्यले गरेको दमनलाई विना प्रतिरोध स्वीकार गरेको छ। भौगोलिक रूपले विकट र जङ्गललाई आफ्नो बासस्थान बनाएका भूमिहीन नागरिकका बस्तीमा आगो लगाई प्रभुत्व स्थापना गर्ने कार्यमा राज्यको नीति दमनकारी रहेको छ। कथामा राज्य प्रभुत्वशाली चरित्रका रूपमा उपस्थित भई आफ्नो दमनकारी शक्तिमार्फत् कथामा राज्यको दमनकारी कार्यले स्थापना गरेको प्रभुत्वलाई केन्द्रीय चरित्र भुन्टीका माध्यमबाट प्रस्तुत भएको छ -

“हिजो साँझमा सिपाईहरू र साहेबहरू हाम्रो सानीमाको टोलमा सबैलाई समात्छु भनेर आएका थिए, अनि डराएर सबै भागाभाग गरे। टोल जम्मै डढाएर खरानी पारिदिए। म दिसा बस्न बारीमा गएकी थिएँ, त्यहीं लुकेर बसें ... रातभरि डरले त्यहीं लुकेर बसें। बिहानसम्म पनि कोही फर्केर आएनन्। अनि म घर जान भनेर बस चढ्न रोडमा आएकी थिएँ (पृ., १७५)।

प्रस्तुत सन्दर्भमा राज्यले आमनागरिकमाथि दमन गरी आफ्नो प्रभुत्व स्थापित गर्ने नीति अख्तियार गरेको विषयलाई प्रस्तुत गरिएको छ। राज्यले आमनागरिकमाथि कसरी बलपूर्वक सुरक्षा निकायको प्रयोग आफ्नो प्रभुत्व स्थापित गर्दछ भन्ने पक्षलाई पुष्टि गरेको छ। राज्यको मुख्य अङ्ग मानिने सुरक्षा संयन्त्र र तिनका माध्यमबाट जनतामाथि लाद्ने दबावमूलक नीतिले आमनागरिकमा सिर्जना हुने भय र आतङ्कित वातावरणको पृष्ठपोषणसँगै राज्यको प्रभुत्व स्थापना गर्ने शैली दमनकारी रहेको तथ्यलाई प्रष्ट हुन्छ। राज्यको दमनकारी नीतिका आधारमा सत्ता सञ्चालन गर्ने नीतिले उत्पीडनमा परेका गरिब, भूमिहीन र किनारीकृत नागरिकअन्तर्गत बालबालिका प्रत्यक्ष दमनमा परेको वास्तविक चित्रलाई प्रस्तुत गरेको छ।

प्रस्तुत कथामा राज्यका अतिरिक्त राज्यइतरको सामाजिक संरचनाको समेत परिकल्पना गरी सामाजिक सम्बन्ध र प्रभुत्वको विषयलाई प्रस्तुत गरिएको छ। राज्यइतरको सत्तासम्बन्धलाई हेर्दा शासकको भूमिकामा समाख्याता, बस सञ्चालक, बसका यात्रीहरू रहेका छन् भने भुन्टी र उसको परिवार शासितको प्रतिनिधि रहेका छन्। राज्यइतरको सत्तासम्बन्धमा बसका यात्री र बससञ्चालक दबावमूलक प्रभुत्व स्थापना

गर्ने विचारधाराका पक्षपाती रहेका छन् । राज्यको दमनबाट गरेको व्यवहार दवाबमूलक रूपमा प्रभुत्व कायम गर्ने रहेको छ । बसका अन्य यात्रीले भुन्टीप्रति सहानुभूति प्रकट गरे पनि भाडा तिरेर गन्तव्यसम्म पुऱ्याउने अभिभाराबाट पन्छिनु बस सञ्चालक अर्थात् दवाबबाटै प्रभुत्व स्थापना गर्ने विचारधाराको निरन्तरता हो । प्रभुत्व दवाबबाट मात्र नभई सहमतिबाट पनि स्थापित हुन्छ भन्ने मान्यताको प्रमाणका रूपमा समाख्याता र भुन्टीवीचको सत्सम्बन्धका माध्यमबाट प्रस्तुत भएको छ । आफ्नो मसमेत बताउन नसक्ने भुन्टीलाई समाख्याताले विभेदपूर्ण पहिचानका साथै बसको भाडा तिरेर गन्तव्यसम्म पुऱ्याउने जिम्मा मात्र नलिई उसलाई खाजा खुवाउने, उसका भाइबहिनीलाई खानेकुरो किनिदिने, उसका कुरा सुन्ने उसले भनेको मान्ने जस्ता उसका अनुकूल कार्यका माध्यमबाट प्रभुत्व स्थापित गरेको छ । समाख्याता र भुन्टीको सम्बन्धले सहमतीय आधारमा कसरी प्रभुत्व स्थापित हुन्छ भन्ने विषयलाई पुष्टि गरेको छ । सारतः प्रभुत्वका दृष्टिले प्रस्तुत कथा राज्य र राज्यइतर दुवै सामाजिक संरचनामा अवशिष्ट रहेको प्रभुत्वको अवस्था र प्रभुत्व स्थापना गर्ने शैली अभिव्यञ्जित भएको कथाका रूपमा विश्लेषणीय रहेको प्रमाण पुग्दछ ।

प्रस्तुत कथा सामूहिक नभई व्यक्तिगत प्रतिरोधी चेतना प्रस्तुत भएको कथा हो । प्रस्तुत कथामा अभिव्यक्त प्रतिरोधी चेतना राज्यको दमनकारी नीति र राज्यइतरको सामाजिक संरचनामा पितृसत्तात्मक विचारधाराका विरुद्धमा प्रस्तुत भएका छन् । कथामा गरिवीको रेखामुनि रहेका जनतामाथि सत्ताले चलाएको दमन, उत्पीडन र विभेद तथा राज्यका सामु आमजनताको निरिहताप्रति मूकदर्शक रहेको सामाजिक संरचनाको चित्रण भएको छ । राज्यले गरेको दमनप्रति जनस्तरमा कुनै प्रतिरोधी चेतनाको अविर्भाव भएको छैन । आम नागरिकका लागि न्यूनतम आधारभूत आवश्यकताको व्यवस्था गर्नु राज्यको दायित्व हो भने राज्य आफ्नो भूमिकाबाट अलग भई आधारभूत आवश्यकताका स्थानमा जनतालाई दमन गरी आफ्नो प्रभुत्व स्थापित गर्न अग्रसर बनेको छ । राज्यको दमनबाट भुन्टी जस्ता कयौं पात्र आवासविशीन मात्र बनेकै छैनन् कयौं नागरिक बाँच्न पाउने अधिकारबाट समेत वञ्चित रहेका छन् । एउटी अबोध बालिकालाई उसको गन्तव्यसम्म पुऱ्याउने अभिभारा लिएको समाख्याताले राज्यको नृशंसताका विरुद्ध उठाएको आंशिक प्रतिरोधी आवाजबाहेक राज्यविरुद्ध प्रतिरोधी चेतना शून्य भएको सङ्कथनका रूपमा यो कथा रचिएको छ । “म पागल भैँ अगाडि बढेर भुन्टीलाई अँगालो माछु । लाग्छ नितान्त एकिलएकी नेपाल आमा रोइराखेकी छ (पृ., १७८)” । यस उद्धरणमा पञ्चायतकालीन सामन्तवादी सरकार र तिनका कृत्यबाट आजित सचेत मानसिकतामा उठेको विद्रोहको ज्वार र भत्सर्ना अभिव्यञ्जित भएको छ । राज्यले आम नागरिक र त्यसभित्र पनि विशेष गरी भूमिहीन जनताप्रति आफ्नो दायित्व र व्यवस्थापनका विषयमा निर्माण गरेको दृष्टिकोण उदार र उदात्त नभई जनताप्रति नै लक्षित गरी आतङ्क सिर्जना गर्न र जनतामाथि दमनको शृङ्खलालाई निरन्तरता दिन उद्दत रहेको छ ।

राज्यइतरको सामाजिक सम्बन्धका आधारमा कथामा किनारीकृत वर्गका रूपमा भुन्टीको परिवार र आफन्त रहेका छन् भने उच्चवर्गका रूपमा समाख्याता, बस सञ्चालक, बसका यात्रीहरू रहेका छन् जसमा समाख्याता, बस सञ्चालक र यात्रीहरू प्रभुत्वशाली र भुन्टीले शासित समुदायको प्रतिनिधित्व गरेकी छ । बसमा चढेर गन्तव्य अनुनय गर्ने भुन्टीको अवस्थालाई बेवास्ता गरी बस चढाउन इन्कार गरेका कन्डक्टरले अन्य यात्रुको प्रतिरोधका कारण छोटो गन्तव्यका लागि बसमा चढ्न अनुमति दिएको छ । शासित समुदायकी भुन्टीका लागि गरिएको यात्रुको प्रतिरोधका कारण उसले बसमा चढ्ने अनुमति पाएकी छ । भुन्टीलाई बसमा कोचेर बसको ढोकामा उभिएकी गोलेकी छोरीलाई बदनियतपूर्ण ढङ्गले ठेल्दै ढोका बन्द गरेर बसभित्र पसेको कन्डक्टरको चरित्रप्रति लक्षित गरी गोलेले गरेको प्रतिकार व्यक्तिगत रूपमा पितृसत्ताविरुद्धको प्रतिकार रहेको

छ । समग्र कथाका घटनाभिन्न राज्य र जनताबीचको शक्तिसम्बन्धका बीचमा आएको लेखकीय प्रतिरोधी विचारधाराका अतिरिक्त राज्यइतर आएका न्यून प्रतिरोधवाहेक सशक्त प्रतिरोधको अवस्था कथामा उल्लेख गरिएको छैन । कथाका यी घटना शृङ्खलाभिन्नको प्रतिरोध चेतनाले प्रतिप्रभुत्व निर्माण हुने अवस्था देखिदैन भने कथामा जैविक बुद्धिजीवीको भूमिकामा समाख्याताको प्रतिरोध चेतना प्रस्तुत भएको छ ।

६. निष्कर्ष

आधुनिक नेपाली कथा परम्परामा अवमूल्यन (२०३८), आकाशको फल (२०४२), तिम्री स्वास्नी र म (२०४६) र भविष्य यात्रा (२०५२) कथासङ्ग्रहका अतिरिक्त पत्रपत्रिकामा फूटकर कथा प्रकाशित भएका ब्राजाकीका कथामा आलोचनात्मक यथार्थको प्रत्यक्ष प्रभाव रहेको छ । नेपाली सामाजिक संरचनाको जीवन्त चित्रण पाइने यिनका कथामा आर्थिक असमानता, वर्गीय शोषण र सामन्तवादी दूराचारबाट पीडित निमुखाको पीडा तथा ग्रामीण क्षेत्रमा आर्थिक सङ्कटग्रस्त जीवनशैलीलाई चित्रण पाइन्छ । ब्राजाकीको प्रस्तुत कथामा जिजीविषाका लागि चूरेभावर क्षेत्रलाई आश्रयस्थल बनाएको परिवारमाथि राज्यको दमनका कारण सृजित सामाजिक संरचना तथा विचारधारात्मक प्रतिनिधित्वको प्रस्तुति भएको छ । प्रतिनिधित्व आधारभूत राजनीतिक सिद्धान्तका एन्टोनियो ग्राम्सीको *द प्रिजन नोटबुक*मा प्रस्तुत गरिएको मार्क्सवादको पुनर्व्याख्यालाई आधार मानी स्थापित विषय हो । प्रतिनिधित्व मार्क्सवादले समेट्न नसकेका जाति, लिङ्ग, वर्ण, फरक क्षमता, क्षेत्र र विचारधारालाई मूलधारमा ल्याउने विषय हो । मार्क्सवादी दर्शनबाट आरम्भ भएको यसको विकासमा पछिल्लो समय डेरिडाको विनिर्माण तथा फुकोको सत्ता, शक्ति, सङ्कथन र ज्ञानविषयक दर्शनको प्रभाव रहेको छ । प्रतिनिधित्वले साहित्यिक समालोचनाका क्षेत्रमा कृतिमा प्रतिविम्बित वर्ग, लिङ्ग, जाति, क्षेत्र, भाषा, सामाजिक विभेद, वञ्चितीकरणका बारेमा स्रष्टाद्वारा निर्माण गरिएका भाष्यका आधारमा पाठको विश्लेषण गर्दछ । प्रस्तुत *भुन्टीको भविष्य* पञ्चायतकालीन सामाजिक र राजनीतिक पृष्ठभूमिमा असमान सामाजिक संरचनालाई प्रतिनिधित्व गर्ने कथा हो । कथामा राज्यले दमनकारी अङ्गको प्रयोग गरेर सुकुम्बासी बस्तीमा आगो लगाई आवासविहीन तुल्याइएकी बालिकाका माध्ययमबाट तत्कालीन सामाजिक संरचनाको प्रतिनिधित्व प्रस्तुत गरेको छ । कथामा राज्यले जनतामाथि गर्ने दमन र त्यसबाट सृजित विभेदपूर्ण अवस्थाको प्रभावकारी चित्रण भएको छ । राज्यले गर्ने दमनमा वयस्क जनता आफ्नो ज्यान जोगाउनका लागि भाग्न सक्छन् र त्यसको मारमा प्रत्यक्ष प्रभावित हुने वर्ग बृद्ध, अपाङ्ग र बालबालिका नै रहेका हुन्छन् । कथाले राज्यको दमनका कारण सृजित आतङ्कित मानसिकतासँगै अभाव र परनिर्भरताले सिर्जना भएको वञ्चितीकरणका शृङ्खलालाई चित्रण गरेको छ । वर्गीय दृष्टिले उत्पीडित समुदायको प्रतिनिधित्व गरेकी भुन्टी जातीय दृष्टिले पनि निम्नजातीय पृष्ठभूमि तथा लैङ्गिक कोणबाट समेत वर्चश्वका सामु निरीह रहेकी छ । कथाले भौगोलिक प्रतिनिधित्वका दृष्टिले ग्रामीण पहाडी क्षेत्रलाई किनारीकृत तथा तराईको महिमामण्डनसहित वर्चश्वशाली क्षेत्रका रूपमा प्रतिनिधित्व प्रस्तुत गरेको छ । राजनीतिक प्रतिनिधित्वका कोणबाट कथामा सुकुम्बासी समस्या समाधानमा कुनै ठोस रणनीति र कार्यनीति विपरीत भूमिहीनलाई दमन गर्ने दमनकारी विचारधाराको अभ्यास केन्द्रमा रहेको छ । स्थानीय संस्कृति र त्यसप्रति आममानिसको आकर्षणसम्बद्ध सांस्कृतिकता अवशिष्ट रहेको कथामा राज्य र राज्यइतरको सामाजिक संरचनाका कारण मारमा परेका बालबालिकामाथि भएको शोषण, दमन र विभेदको अवस्था चित्रण भएको छ । वर्गीय, जातीय, लैङ्गिक, भौगोलिक, सामाजिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक र विचारधारा जस्ता प्रतिनिधित्वको सघन उपस्थिति भएको कथामा प्रतिरोधी चेतना एवम् विचारधारा भने सशक्त रूपमा प्रस्तुत हुनसकेको छैन । कथाले सामन्तवादी राज्य सत्ताको विचारधारालाई बिना प्रतिरोध स्वीकार गरेका जनतामा कुनै

प्रतिरोधी चेतनाको विकास नभइसकेको अवस्थालाई प्रस्तुत गरेको छ । सारतः प्रस्तुत कथा शासकीय विचार र शासक प्रदत्त अर्थलाई नै स्वीकार गरेका जनताप्रति अनुदार र दमनकारी नीतिलाई जस्ताको तस्तै आवलम्बन गरेका जनताको अवस्था र जनतामाथि राज्यले गर्ने विभेदको शृङ्खलालाई प्रस्तुत गर्न सफल रहेको निष्कर्ष हुनआउँछ ।

सन्दर्भसामग्री

- Barkar, K. (2000). *Making Sence of Cultural Studies*. Sage Publication.
- Barkar, K. (2004). *The Sage Dictionary of Cultural Studies*. Sage Publication.
- Hall. S. (2010). *Representation and Cultural Representation*. Oxford University Press.
- गिरी, अमर (२०७०). 'सांस्कृतिक अध्ययनका सैद्धान्तिक आधार र अवधारणा'. *भृकुटी सांस्कृतिक अध्ययन विशेषाङ्क*. पूर्णाङ्क १९ ।
- गौतम, लक्ष्मणप्रसाद (२०७०). "कृतिविश्लेषणमा सांस्कृतिक समालोचनाका सैद्धान्तिक पर्याधार". *भृकुटी सांस्कृतिक अध्ययन विशेषाङ्क*, पूर्णाङ्क १९ ।
- पाण्डेय, ताराकान्त (२०७३). *मार्क्सवाद, सांस्कृतिक अध्ययन र साहित्यको समाजशास्त्र*. साभा प्रकाशन ।
- बराल, ऋषिराज (२०७३). *मार्क्सवाद र सवाल्टर्न अध्ययन*. साभा प्रकाशन ।
- भट्टराई, रमेशप्रसाद (२०७०). 'सांस्कृतिक अध्ययनका मूलभूत सिद्धान्तहरू'. *भृकुटी सांस्कृतिक अध्ययन विशेषाङ्क*. पूर्णाङ्क १९ ।
- भट्टराई, रमेशप्रसाद. (२०७०). *सांस्कृतिक (वर्गीय, लैङ्गिक र जातीय) अध्ययनको सिद्धान्त र नेपाली सन्दर्भ*. भुँडीपुराण प्रकाशन ।
- शर्मा. मोहनराज (२०७०). 'अवरजन अध्ययन र साहित्य'. *भृकुटी सांस्कृतिक अध्ययन विशेषाङ्क*, पूर्णाङ्क १९ ।
- श्रेष्ठ. दयाराम (सम्पा.). (२०६८). *नेपाली कथा भाग ४*. (पाचौँ संस्क.), साभा प्रकाशन ।
- सिंह, भोलाप्रसाद र रविशंकरप्रसाद सिंह. (२०१६ सन्). *उत्तरआधुनिकतावाद*, रावत पब्लिकेसन्स ।